

УДК 81:165.194 (045)

DOI: 10.32342/2523-4463-2019-0-16-34

Г.М. УДОВІЧЕНКО,

*кандидат педагогічних наук, доцент кафедри іноземної філології,
українознавства та соціально-правових дисциплін
Донецького національного університету економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського*

ВИЗНАЧЕНІСТЬ/НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ ЯК ГРАМАТИЧНА І ЯК ПРИХОВАНА ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНА КАТЕГОРІЯ

Останні роки характеризуються переосмисленням мовних явищ крізь призму нових підходів та відповідних їм методик, що спричинило зрушення усталених розумінь та виведення нових продуктивних теорій. Сучасні мовознавці користуються розмаїттям підходів, які дозволяють вивчати мову всебічно, з урахуванням функціонально-семантичних, прагматичних, системно-структурних, когнітивних і комунікативних аспектів. Дослідження категорії визначеності/невизначеності (КВН) як у морфологічному, так і функціонально-семантичному аспекті порушують широкий пласт теоретичних проблем, пов'язаних з референцією, семантикою артиклів в артиклевих мовах, типами відповідності однойменних артиклів у різних артиклевих мовах (наприклад, які семантичні відмінності між означенням артиклем у французькій і в англійській мовах), а також типами відповідності між проявами прихованої категорії визначеності/невизначеності в безартиклевих мовах та її граматичними показниками (детермінаторами) в артиклевих. Досліджуваними парами мов були обрані українська (висхідна мова, безартиклева) і англійська (мова перекладу, артиклева). В українській мові категорія визначеності/невизначеності є «прихованою», тобто не має власних формальних показників. Вона є функціонально-семантичною, проявляючись практично на всіх рівнях мовної структури. Нам видається, що функціональний підхід у поєднанні з «лексично орієнтованим» напрямом таких досліджень може дати багато практичних результатів. Для вирішення проблем адекватної інтерпретації «прихованої» КВН української мови при перекладі на англійську методологічно можливі ще два підходи. Перший з них полягає в тому, щоб проіндексувати вихідний текст за категорією визначеності/невизначеності, а потім відповідно до кожної з проіндексованих іменникових груп розставити той чи інший артикль мови перекладу. Другий підхід полягає в тому, щоб побудувати нескінченний «напівфабрикат» тексту перекладу – текст без артиклів, який буде відображений відповідно до тексту оригіналу. На наше переконання, рішенням є створення інтегрованого підходу до перекладу, що дозволить врахувати як формальну основу теоретичної науки, так і дані про граматику англійської мови.

Ключові слова: підхід, морфологічний аспект, функціонально-семантичний аспект, категорія визначеності/невизначеності, артиклеві мови, безартиклеві мови.

Последние годы характеризуются переосмыслением языковых явлений сквозь призму новых подходов и соответствующих им методик, что привело к сдвигу устоявшихся представлений и появлению новых продуктивных теорий. Современные лингвисты пользуются разнообразием подходов, которые позволяют изучать язык всесторонне, с учетом функционально-семантических, прагматических, системно-структурных, когнитивных и коммуникативных аспектов. Исследования категории определенности/неопределенности (КОН) как в морфологическом, так и функционально-семантическом аспекте поднимают широкий пласт теоретических проблем, связанных с референцией, семантикой артиклей в артиклевых языках, типами соответствия одноименных артиклей в различных артиклевых языках (например, некоторые семантические различия между определенным артиклем французского и английского языков), а также типами соответствия между проявлениями скрытой категории определенности/неопределенности в безартиклевых языках и ее грамматическими показателями (детерминаторами) в артиклевых. Исследуемыми парами языков были выбраны украинский (исходный язык, безартиклевый) и английский (язык перевода, артиклевый). В украинском языке

ке категория определенности/неопределенности является «скрытой», то есть не имеет собственных формальных показателей. Она является функционально-семантической, проявляясь практически на всех уровнях языковой структуры.

Ключевые слова: подход, морфологический аспект, функционально-семантический аспект, категория определенности/неопределенности, артиклевый язык, безартиклевый язык.

Останні роки характеризуються переосмисленням мовних явищ крізь призму нових підходів та відповідних їм методик, що спричинило зрушення усталених розумінь та виведення нових продуктивних теорій. Сучасні мовознавці користуються розмаїттям підходів, які дозволяють вивчати мову всебічно, з урахуванням функціонально-семантичних, прагматичних, системно-структурних, когнітивних і комунікативних аспектів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких розглядалися аспекти цієї проблеми і на яких ґрунтується авторська думка; виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Вивченню проблематики, пов'язаної з «категорією визначеності/невизначеності», були присвячені праці східнослов'янських і зарубіжних лінгвістів Н. Арутюнової, О. Бондарка, Т. Булігіної, С. Канцельсона Е. Кошмідера, С. Крилова, Т. Ніколаєвої, Н. Поспелова, О. Ребрія, Е. Сапіра, Б. Уорфа, Р. О. Якобсона, але ці питання не набули ґрунтового розгляду в українській лінгвістиці.

Метою статті є розгляд поняття «категорія визначеності/невизначеності», в межах функціонально підходу до вивчення мови як граматичної та прихованої функціонально-семантичної категорії.

Поняття перекладу по-різному визначається в рамках різних шкіл і теоретичних напрямів. Тому необхідно простежити еволюцію поглядів на переклад, щоб з усього розмаїття точок зору вибрати найбільш прийнятне для нашого завдання визначення цього поняття.

Мова – це, перш за все, знакова система, тому одне з можливих визначень перекладу – семіотичне. У зв'язку з цим можна навести визначення А. Еттінгера: «...Переклад може бути визначений як перетворення знаків або репрезентацій в інші знаки або репрезентації. Якщо оригінали виражають будь-яке значення, то ми зазвичай вимагаємо, щоб їх відбиття виражало те ж саме значення або [...] щоб воно по можливості виражало те ж саме значення» (цитуються за [1]).

Основне заперечення на адресу такого визначення полягає в тому, що не уточнюється рівень складності знаків, що перетворюються (слово – словосполучення – речення). Також недостатньо чітко обговорюється проблема можливої відсутності еквівалента в мові перекладу (хоча сам факт можливої відсутності не заперечується).

Інший тип визначень можна умовно назвати семантичним. Переклад у цьому випадку розуміється як заміна одного формулювання «інтерпретації сегмента оточуючого нас світу іншим, по можливості, еквівалентним формулюванням» [1]. Таким чином, сюди входить не тільки міжмовний переклад, але і так звані «внутрішньомовний переклад» (за Якобсоном), тобто перефразування в межах однієї мови.

У подальших дослідженнях з перекладу головним завданням стало з'ясування характеру і умов перекладацької еквівалентності. У центрі уваги опинилися правила переходу від інтерпретації дійсності засобами вихідної мови, до її інтерпретації засобами мови перекладу. Зауважимо, що ця проблема є однією з найбільш пріоритетних у будь-якому напрямі теорії перекладу, чи то машинний переклад, (усний) синхронний переклад або (письмовий) переклад художнього тексту.

Ця тенденція, у свою чергу, привела до тісного зв'язку проблем перекладу з лінгвістикою тексту і вивела у фокус уваги такі етапи перекладацької діяльності, як осмислення вихідного тексту і «фазу мовної реконструкції», тобто синтез тексту перекладу як єдиного мовного цілого. Такий підхід відображений у працях Ю. Найди, Ч. Табера, В. Вільса. Так, В. Вільс зазначає: «Переклад – це процес обробки і вербалізації тексту, що веде від тексту мовою оригіналу до еквівалентного – в міру можливості – тексту мовою перекладу і передбачає змістовне і стилістичне осмислення оригіналу» [1].

У працях О. Каде зачіпаються комунікативні аспекти теорії перекладу: орієнтованість на дотримання комунікативної інтенції автора тексту і врахування в комунікативній ситуації адресата-іноземця.

Український науковець О. Ребрій розглядає переклад у структуроутворювальному вимірі, де системний характер перекладу проявляється через текст (як головний об'єкт аналізу перекладу) та мову (як джерело його засобів). Він приділяє увагу формулюванню загальної стратегії перекладу тексту в цілому та певним стратегіям відтворення деяких лексичних елементів [2].

Московською психолінгвістичною школою було запропоновано розуміння перекладу як окремого виду мовленнєвої діяльності. А. Леонтьєв писав: «Специфічною особливістю перекладу є його націленість на повноту і точність передачі мовних висловлювань» [3, с. 11–12].)

Загалом, за довгу історію теорії і практики перекладу сформувався безліч «постулатів», які досить часто суперечать один одному. Наприклад, «індивідуальність перекладача повинна бути помітна в перекладі» / «індивідуальність перекладача не повинна впливати на переклад»; «переклад повинен бути максимально дослівним» / «переклад повинен передавати лише сенс, не піклуючись про збереження форми» і т. ін. Ці положення лягли в основу численних визначень, деякі з яких ми навели вище. Але в тому-то і складність, що фактично їх неможливо порівнювати, тому що раз у раз це «класифікація за різними підставами». Переклад розглядається як динамічний процес, що задовольняє такі умови:

1. Дотримання основного постулату функціоналізму, який говорить, що слід «розглядати не мовну форму як таку, а мовну форму, обумовлену певними завданнями використання цієї мовної форми» [4, с. 566].

2. Зміст початкового тексту має інтерпретуватися в еквівалентних поняттєвих категоріях мови перекладу.

3. Існування автоматичного перекладу як різновиду перекладу не суперечить можливості отримання семантично адекватного тексту перекладу.

4. Можна створити семантичні й статистичні технології, що забезпечують семантичну адекватність тексту перекладу і правильне його розуміння кінцевим користувачем.

Ще один важливий аспект загальнотеоретичних проблем теорії перекладу – це виявлення типів розбіжностей між мовою початкового тексту та мовою перекладу. У статті В.Г. Гака «Міжмовна асиметрія і прогнозування трансформацій при перекладі» [5] лексико-семантичні засоби вихідної мови та мови перекладу поділяються на два типи: (1) ізоморфні (характеризуються однаковим становищем у мовній системі) і (2) аломорфні (що не мають системних еквівалентів в іншій мові). Результатом спроби встановити повну симетрію між двома мовними системами є дослівний переклад, який не є семантично адекватним. Якщо ж брати до уваги міжмовну асиметрію (розбіжності структурного і перекладацького еквівалентів), отримаємо повноцінний недослівний переклад.

Федоров [6], говорячи про невідповідність граматичних систем мови вихідного тексту і мови перекладу, виділяє такі три типи:

1. У мові вихідного тексту зустрічається формально-граматичний елемент, який не має формально-граматичної відповідності в мові перекладу (наприклад, для українсько-китайського перекладу показники категорії виду і часу).

2. У мові перекладу є в наявності формально-граматичні елементи, що не мають формальної відповідності в мові вихідного тексту, але з необхідністю використовуються при породженні граматично правильного тексту (наприклад, для українсько-англійського перекладу – артиклі).

3. Як мова вихідного тексту, так і мова перекладу містять однойменні формальні показники, але виконувані ними функції і, як наслідок, їх семантика різні (наприклад, для українсько-англійського перекладу показники дієслівного виду (аспекту)).

З категорією визначеності-невизначеності пов'язані всі три типи труднощів, оскільки, по-перше, існують безартиклеві мови, а по-друге, контексти вживання однойменних артиклів у мовах, що мають схожі інвентарі артиклів, у багатьох випадках неізоморфних. Для нашого дослідження актуальні проблеми другого типу, оскільки в українській мові як мові вихідного тексту категорія визначеності/невизначеності не має формального граматичного вираження, а в англійській – має.

Дослідження категорії визначеності/невизначеності (КВН) як у морфологічному, так і функціонально-семантичному аспекті, порушують широкий пласт теоретичних проблем,

пов'язаних з референцією, семантикою артиклів в артиклевих мовах, типами відповідності однойменних артиклів у різних артиклевих мовах (наприклад, які семантичні відмінності між означеним артиклем у французькій і в англійській мовах), а також типами відповідності між проявами прихованої категорії визначеності/невизначеності в безартиклевих мовах та її граматичними показниками (детермінаторами) в артиклевих. Саме цей останній аспект буде перебувати у фокусі уваги нашої роботи. Як досліджувана пара мов були обрані українська (висхідна мова, безартиклева) і англійська (мова перекладу, артиклева).

Категорія визначеності/невизначеності, яку також називають категорією детермінації [7; 8, с. 245], є універсальною в будь-якій мові. Якщо значення КВН виражаються експліцитно, за допомогою спеціальних показників, то ці показники входять до складу іменної групи. Згідно з універсальною структурою іменної групи, описаної, зокрема, в праці Н. Ісакадзе [9], в структурі іменної групи будь-якої мови є позиція DET (детермінатора), яка може заповнюватися або граматичним показником типу артикля, або лексичним елементом, який виконує ту ж семантичну функцію детермінації, або нульовим показником, що інтерпретується на фоні експліцитно формальних показників, як і всі нульові показники. Щодо вираження значень визначеності/невизначеності мови світу можна поділити на дві групи: ті, в яких потрібне обов'язкове формальне вираження цих значень за допомогою обмеженого набору показників, що відповідають за маркування того чи іншого значення (артикль), і ті, в системі яких немає таких чітких показників, але відповідні значення виражаються опосередковано за допомогою засобів, властивих різним рівням мовної структури. Інакше кажучи, в мовах першого типу визначеність/невизначеність є граматичною категорією, а в інших – «прихованою». В англійській мові категорію визначеності/невизначеності можна вважати граматичною і в сенсі чіткого набору граем (неозначений артикль *a*, означений артикль *the*, нульовий артикль), і в сенсі обов'язковості вираження (кожна іменна група має модифікуватися тим чи іншим показником визначеності-невизначеності). Крім того, значення КВН можуть виражатися і за допомогою займенників таких розрядів: вказівних (*this, that*), неозначених (*some, any*). Зауважимо, що граматичні показники вичерпують всі значення категорії: займенники можуть вживатися лише замість них, але не поряд з ними. В українській мові категорія визначеності/невизначеності є «прихованою», тобто не має власних формальних показників. Вона є функціонально-семантичною (далі ФСКВН), проявляючись практично на всіх рівнях мовної структури. На синтаксичному рівні ФСКВН може виражатися за допомогою порядку слів (Він віддав науковому керівнику *текст* // Він віддав *текст* науковому керівнику – кінцева позиція пов'язана з невизначеністю, а некінцева – з певністю), на рівні фонетики інтонаційні конструкції різного типу співвідносяться з різними значеннями ФСКВН, деякі морфологічні категорії (наприклад, український вид) взаємодіють з ФСКВН, положення лексеми в структурі дискурсу також дозволяє фіксувати значення визначеності/невизначеності. Рівні мови, на яких можна знайти присутність ФСКВН, були описані найбільш детально в працях С. Крилова [7]. Він виділяє одинадцять таких рівнів, або «аспектів»: прагматичний (відомості про ступінь обізнаності співрозмовників про предмет мовлення), зовнішньоситуаційний (співвіднесеність референтного статусу об'єкта з контекстом проголошення висловлювання), макросинтаксичний (дослідження детермінації тільки на рівні зв'язного тексту), логіко-семантичний, семантико-синтаксичний (зв'язок формування референціальних статусів з поєднувальними обмеженнями різноманітних предикатів), комунікативно-синтаксичні (зв'язок категорії детермінації з категоріями актуального членування), категоріально-синтаксичні (розширення поняття детермінації від застосовності тільки до іменників до рівня смислових структур), конструктивно-синтаксичні («певні закони сполучуваності денотативного статусу аргументів із синтаксичною позицією цих аргументів як певних членів речення і членів деяких синтаксичних конструкцій» [1, с. 265]), лексичні (зв'язок інтерпретації статусу іменної групи із семантичним типом іменника), граематичні (взаємодія детермінації з морфологічно вираженими граматичними категоріями), морфосинтаксичний (вплив інтонації, порядку слів, управління і узгодження на визначеність/невизначеність). Для побудови правил, які могли б стати частиною алгоритму системи автоматичного перекладу, з перелічених аспектів видається можливим враховувати лексичні, граематичні, морфосинтаксичні і частково конструктивно-синтаксичні аспекти детермінації. ФСКВН в українській мові можна інтерпретувати в широкому і вузькому сенсі.

У вузькому сенсі вона включає в себе значення сильної визначеності («об'єкт відомий тому, хто говорить, і тому, хто слухає»), слабкої визначеності («об'єкт відомий тому, хто говорить, але не тому, хто слухає») і невизначеності («об'єкт невідомий ні тому, хто говорить, ні тому, хто слухає»), а в широкому – це вся безліч денотативних (референціальних) статусів іменних груп, спочатку виділених і описаних в праці Е. Падучевої [10].

В українській мові в ролі актуалізаторів денотативного статусу іменних груп виступають, так само, як і в англійській, вказівні, невизначені, кванторні займенники. Відповідність між однойменними розрядами в українській і англійській мовах не завжди взаємно однозначна. Такі одиниці для кожної з мов можна вважати одиницями закритого класу (тобто клас практично не поповнюється, його можна задати переліком, і не існує таких словотворчих засобів, які сприяли б його поповненню). Переклад таких лексичних показників являє собою деяку проблему, оскільки не завжди «однойменні» лексичні одиниці переходять одна в одну. (Наприклад, український займенник *цей* може перекладатися як англійським вказівним займенником *this* так і означеним артиклем. Але в цьому випадку можлива стратегія директивного буквального перекладу показника в показник, оскільки це не порушить семантичної адекватності перекладу.)

При перекладі з української мови на англійську основна складність полягає в тому, що КВН в українській мові є «прихованою», а в англійській – граматичною. У зв'язку з цим для здійснення адекватного перекладу необхідно враховувати як фактори, що дозволяють локально фіксувати ознаки КВН для української мови, так і чинники вибору артикля в англійській мові. Якщо правила вживання артикля в англійській мові – сфера наукових досліджень з великою історією, то вивчення впливу різних мовних параметрів на тип детермінації іменної групи в українській мові – царина, що очікує глибокого, фундаментального і послідовного опису. Нам видається, що функціональний підхід у поєднанні з «лексично орієнтованим» напрямом таких досліджень можуть дати багато практичних результатів.

Для вирішення проблем адекватної інтерпретації «прихованої» КВН української мови при перекладі на англійську методологічно можливі ще два підходи. Перший з них полягає в тому, щоб проіндексувати вихідний текст за категорією визначеності/невизначеності, а потім відповідно до кожної з проіндексованих іменникових груп розставити той чи інший артикль мови перекладу.

Для здійснення цього необхідно таке:

- Виділити множину іменникових груп, що входять в неї.
- Визначити семантичний клас і референціальний (денотативний) статус (РС) кожної з них.
- Для кожного РС побудувати алгоритм переходу іменникової групи з певним РС на іншу мову.

Такий підхід можна назвати «максималістським», оскільки він в першу чергу вимагає глибинного теоретичного вивчення, пов'язаного з поверхневим вираженням КВН в українській мові.

Другий підхід полягає в тому, щоб побудувати нескінченний «напівфабрикат» тексту перекладу – текст без артиклів, який буде відображений відповідно до тексту оригіналу. У цьому випадку фокус уваги буде переміщуватися вже на специфічні особливості англійської мови. Оскільки англійська мова – артиклева мова, досліджень на тему правил їх використання дуже багато. Але при такому підході є ризик втратити інформацію про референціальний статус іменникової групи, що міститься в українському тексті. І як наслідок цього – результат перекладу може бути невдалим.

На наше переконання, соломонічним рішенням є створення інтегрованого підходу до перекладу, що дозволить врахувати як формальну основу теоретичної науки, так і дані про граматику англійської мови.

Список використаних джерел

1. Бархударов Л.С. Язык и перевод (Вопросы общей и частной теории перевода) / Л.С. Бархударов. – М.: Международные отношения, 1975. – 240 с.
2. Rebrii O. Systemic approach to translation: experimental research / O. Rebrii // Advanced Education. – 2017. – Issue 8. – P. 109–114.

3. Перевод как лингвистическая проблема: сборник статей / под ред: Н.К. Гарбовского, Н.Ф. Белик, А.Ф. Ширяева. – М.: МГУ, 1982. – 118 с.
4. Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. В.Н. Ярцева. – 2-е изд., доп. – М.: Большая российская энциклопедия, 2002. – 709 с.
5. Гак В.Г. Межъязыковая асимметрия и прогнозирование трансформаций при переводе / В.Г. Гак // Вопросы теории перевода. – 1978. – Вып. 127. – С. 1–7.
6. Федоров А.В. Основы общей теории перевода / А.В. Федоров. – М.: Высшая школа, 1983. – 303 с.
7. Крылов С.А. Категория детерминации в русском языке: теоретические проблемы / С.А. Крылов // Семиотика и информатика. – 1984. – Вып. 23. – С. 124–154.
8. Крылов С.А. Детерминация имени в русском языке: теоретические проблемы / С.А. Крылов // Семиотика и информатика. – 1997. – Вып. 35. – С. 244–271.
9. Исакадзе Н.В. Отражение морфологии и референциальной семантики именной группы в формальном синтаксисе: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Н.В. Исакадзе. – М.: МГУ, 1998. – 20 с.
10. Падучева Е.В. Высказывание и его соотношенность с действительностью: Референциальные аспекты семантики местоимений / Е.В. Падучева. – 5-е изд., испр. – М.: ЛКИ, 2008. – 296 с.